

Paleográfiai sajátságok felhasználásának lehetősége a szövegező és a kéz azonosításában

A nyelv-, nyelvjárástörténeti kutatás művelője sok, váratlanul felmerülő és bonyolult kérdésbe ütközik munkája során akár régebben megjelent, akár kiadatlan, kéziratos anyag feldolgozására vállalkozik (vö. PAPP, *NytudÉrt.* 19. sz. 8; Uő., *NytudÉrt.* 25. sz. 18; E. ABAFFY, *SoprNy.* 13 kk). Kétségtelen, hogy a nyomtatott szöveg könnyebben és gyorsabban feldolgozható, és sok gondtól, felelősségtől tehermentesíti a kutatót. Forrásként leginkább ilyenre támaszkodunk — igaz, legtöbbször rá is vagyunk utalva — noha tudatában vagyunk annak, hogy anyaga, adatai a legkülönbözőbb okok miatt nem mindenben egyenértékűek a kéziratból származókéval. Megjelentetett régi szövegeink a kiadások egykori elvei, célkitűzései, előkészítésének a mainál sokkal mostohább lehetőségei miatt is sok tekintetben szegényebbek és színtelenebbek, mint az eredeti kéziratos anyag, felhasználhatóságuk, értékesíthetőségük mindenképpen korlátozottabb (a hangjelölés, a korabeli helyesírás, az írásjelek alkalmazásának tanulmányozásában, az eredetiség vizsgálatában, a szövegező ki nyomozásában stb.) az eredetiénél. Mennyire fontos, hogy amikor csak lehetséges, az eredeti, a több szempontból alaposabban vallatható és megbízható adatokat szolgáltató, az egyénre jellemző duktust és betűváltozatokat is mutató kéziratból merítsünk, rámutatunk az alábbi XVI. századi anyag elemzésében.

1. Zay Ferenc aláírásával magyar nyelvű misszilisek maradtak az utókorra; jó részük — érthetően a többet mondók — nyomtatásban is megjelent egyrészt a RMNy. II. (l. II. r. 57, 172—3, 173—4), másrészt a RMNy. III. kötetében (l. II. r. 49—51, 53—4, 73—4, 74—5, 78—9, 85—6, 86—7). Egy további írása, egri udvarnépének a jegyzéke a MNy. XLVI. évfolyamában (l. 385—7) került kiadásra. A fentiekén kívül még három misszilisét ismerjük ez ideig.

Azt gondolnánk, hogy ennek az anyagnak a feldolgozása, mivel majdnem teljes egészében megjelent nyomtatásban, és szinte mindegyik levél szövege alatt megtaláljuk a szerző nevét, úgyszintén a kelteztést és ennek helyét, köny-

nyen, kevesebb problémával szembekerülve elvégezhető. Mint látni fogjuk, ilyenkor is szükséges az óvatosság. Amikor összevetettük az eredeti kéziratokról készített másolatainkat a kiadott szöveggel, azt kellett tapasztalnunk, hogy nemcsak apróbb, jelentéktelen, hanem igen lényeges különbségek is mutatkoznak közöttük. Ezt látván kötelességünknek éreztük, hogy elsősorban a saját, a kb. tizenöt évvel ezelőtti másolatainkat ellenőrizzük az eredetiekről készült fotókópiák alapján. Az ezt követő összevetésből meggyőződünk, hogy egy-egy kiadott levél szövegében 8—15 kisebb-nagyobb eltérés is akad, s hogy az aláíró Zay Ferenc nem szerzője az összes közzétett levélnek. Tudjuk, hogy — a paleográfiai sajtások visszaadását nem is említve — Döbrenteiék nem törekedtek betűhív szövegközlésre, de, sajnos átírási elveiket nem valósították meg sem egységesen, sem következetesen. Legsűrűbben előforduló eltérések: A szókezdő kisbetű helyett nagybetűt szedettek vagy fordítva, kéziratban nem létező ékezetes írásjegyeket (*á, é, ó*) hagytak a kiadványban, korszerűsítették az egybe- és különírást, következetlenül változtattak a hangjelölési rendszeren, sok a téves olvasat és az értelemzavaró hiba stb.

A kiadott szövegből tehát nem ismerjük meg tisztán sem az eredeti helyesírást, sem az író sértetlen nyelvhasználatát, márpedig feladatunk megnyugtató megoldása, hogy tudniillik mely leveleket írta vitathatatlanul az aláíró Zay Ferenc, milyen hangjelölési rendszert használt, változtatott-e ezen az első és az utolsó írásának kelte között eltelt több mint harminc (1537—1569) év alatt, s milyen mértékben használhatók fel a kiadott levélszövegek nyelvészeti célokra, elképzelhetetlen ezek ismerete nélkül. Sőt, a valódinak bizonyult misszilisek több szempontú vallomásainak felhasználásával még egy fontos problémát kívánunk megvilágítani: Lehet-e Zay Ferenc műve a 74 oldalra terjedő „Az Lándorfejrvár elveszésének oka e vót és így esött” kezdetű értékes memoár (a véleményeket l. MNyj. XII, 48—9). Mivel a levelek egyenkénti terjedelme nagyon korlátozott, s előfordul, hogy valamelyikből hiányzik a *zs* vagy az *ny* jele, egyik-másik hangtani jelenségre nem vagy egészen kevés példát találunk, vizsgálatunkat olyan paleográfiai sajtásokra is kiterjesztjük, amelyek jellemzők Zay Ferenc írására, s viszonylag több van belőlük minden egyes levélben.

2. Hogy meggyőződjünk az eredeti, a kéziratbeli és a kiadott szöveg közötti különbségek milyenségéről és mennyiségéről, bemutatunk két (l. mell. Z, M_1) anyagot a kéziratról, a megjelenről és a saját átírásunkról készített hasonmásban, három misszilisből pedig a súlyosabb hibákat és a tipikusabb eltéréseket ragadjuk ki a nyomtatott szöveg és a kéziratról készült saját másolataink adatainak a szembeállításával.*

Átírásunkban a szóeleji *h, i, l, j* hangok jelét nagy *H*-val és *I*-vel írtuk át, mert a szóeleji *h* a szóbelseji *h*-val szemben vagy határozottan, világosan nagy-

* Nyomdatechnikai okok miatt a kézirat hosszú szárú gót *s*-ét és az alul hurkos *z*-jét latin betűkkel helyettesítjük; a két pontos *y* és az egy pontos *y* helyén *ij*-t, illetve *y*-t használunk.

a) kézirat

Am gny frowe wallen te kowal d'kwa. Gygy kon
 witten de tyt nyestany Gy dokygal Salagra. Janow
 d'wany g'jowowow. Tybi nyid Janowba waggion tyfion
 gawmadpal d'wany fowjuf. de tyjtki waggion de waggion
 tykba tyj kowal d'waggion waggion waggion
 nyid ketow profow. d' gawmadtykba waggion waggion
 Sany kon waggion ty watten bilowba. d'waggion p'lette
 d'waggion waggion d'waggion g'gy d'waggion tyfion
 tyfion waggion d'waggion. Tybi waggion tyfion
 waggion tyfion tyfion. Tybi d'waggion waggion waggion
 kon fowjuf. tyfion d'waggion g'gy nyidow kon
 fowjuf tyfion waggion waggion tyfion d'waggion
 tyfion tyfion waggion tyfion. Tyfion tyfion waggion
 tyfion waggion waggion de kon waggion waggion waggion
 Janow. Tyfion tyfion waggion d'waggion tyfion waggion
 tyfion waggion. Tyfion waggion d'waggion waggion tyfion
 waggion. Tyfion waggion waggion waggion waggion
 waggion tyfion waggion 15 4 5 tyfion waggion

1343.

CSETERTEKEN SZENT BARBARA NAP ELŐTT VALÓN.

ZAY FERENCZ A' KISMARTONI ZSIDÓKTÓL ZÁLOGRA VESZ FEL PENZT.

Bécsben.

Eredetije gróf Zay leveltárban. Láttá ottan Döbrentei Gábor. Lemásolta Maklary Ferencz 1836.

Een Zaÿ Ferencz wallom ez lewel általa. Hogy Een wettem az K's Martony Sýdokthwl Zalogra. három arany gywremre, kýbe mynd haromba wagyon Tyzen harmadfeel arany forýnth. Az Egýkbe wagyon az nagyobýkba egý karnjol, a' maffýkba wagyon egý gema^{ko}, mynd kettew pethetes, a harmadikba nýnthen semý kew, merth ký wettem belewle, annak felette attam nekýek a melleth hath Bokor Ezewstý kaphoth Terek myweth aranyasth. kýbe wagyon týzen nýolcz loth ezüsth. kýre attak nekem hwzon negý renes forýnthoth, e zerzes alath, hogý mynden renes forýnthra egý hethen wfwrath tartozzam adný egý egý magyar fýllýerth kýknek Býzonýflaga ces lataffa woth az een gazdam Chryfthoff herchýgh hamor, kýnek Býzonýflagara attam ez een petchetemeth ces kezem Irafath, napya a walchagnak femmý nýnchen. Irtham Beefben cheterteken Senth Barbara nap Eleth walon 1515. Eztendeben.

Een 3aj ferenc3 wallom E3 Lewel altala, Hogy Een
 wettem a3 Ky6 Martony Sýdokthwl 3alagra, Harom
 arany gywrewre, Kybe mynd Haromba, wagyon Týzen
 Harmadfeel arany forynth, a3 Egykbe wagyon a3 Nagyob-
 -ykba Egy Karneol a massykba wagyon egy gamaho
 mynd Kettew pechete6, a Harmadykba Nynchen
 Semý Kew merth Ky wettem Belewle, annak felette
 attam Nekyek a melleth Hath Bokor E3ewfth Kapchoth
 Terek myweth aranyath, Kybe wagyon Týzen
 Nyoc3 Lath Ezeftth, Kyre attak Nekem Hwzon Negy
 Rene6 forynthoth, E 3erze6 alath Hogy mynden Rene6
 forynthra Egy Hethre wswrath Tartozzam adny
 Egy Egy Magyar fyllyerth, Kyknek Byzonyssaga
 Ee6 Lataffa woth a3 Een gazdam Crysthoff Herchygh
 Hamor, Kynek Byzonyssagara attam E3 Een pechetemeth
 Ee6 Kezem Iraffath, Napya a walchagnak Semý
 Nynchen, Irtham Bechben cheterteken zenth Borbara
 Nap Eleth walon 1545 Eztendewbe

a) kézirat

Handwritten text in a cursive script, likely Latin or German, containing a formal declaration or contract. The text is densely written and spans several lines.

Handwritten signature or name, possibly "Franz Josef" or similar, followed by a date or reference.

b) kiadott szövege

1364.

SEPTEMBER 13D.

ZAV FERENCZ, KASSÁHOZ, KIS LŐRINCZNEK FARKAS MÁRTONNAL VOLT
TORVÉNYE DOLGÁBAN.

Táborából.

Szokolkodik levelek nélkül, szükös levelekkel. Ma: *hibáznak* levelei, pedig, level nem tud
hibazni, hanem írója, Kerem — kerem.

Eredetiye Kassa levéltárában, a' levelezetek között 2524d. szám alatt. Lemásolta ottan
Döbrentei Gábor 1835b. Novemberben.

Cizmzete, kívül. Prudentibus et Circumspectis Judici et Jurat. totiq. Senatus Ciuit.
Cassouien. dn̄is et Amicis Nob. honorand̄

Prudentes Et Circumspecti dom̄i et Amici Nobis honorand̄ p̄missa salute et
Amicitia Nra Commendacione kerth Engemet kif. Lewryncz hogy En Ew ne-
ky Az Ew Igaffagaba segethleegeh lenne Az thewrweny dolgaba a mely
Thewrwenye Ew neký farkas Marthonnal wona kýnek Byzonyffagera Ew
zewkewlkwdenek valamý lewelek nekewl Melý lewelek Ennalom wona
oth kaffan Az Azthel (*igy*) fýaba kýnek kewltha Ennalom wagyon, Myerth ke-
dýgh, hogy Mafth Enoda nem mehetek Es Egyebnek nem Illyk Az En le-
weleým kewzewth kerefkedny Ew kedygh Igenis zewkews Az Ew Maga dol-
ga Byzonytafara Az lewelekuel. Annakokaerth kerewm Thy k: megh gon-
dolwan Azthes hogy En Mafth haza nem Mehetek Azthes hogy Ew Ez le-
wel Mya megh ne fogyatkozzek Es Idew napnak elewte Az Ew Igaffagaba
Megh Ne zorýthak. Thy k. kerewm hogy az kys Lewryntz dolgath es Thewr-

prudente6 Et Circumspecti domi Et Amici Nobis Honoran, Comissa
 Salute Et Amicicie Nre Comendacione, Kerth Engewm Ky¹ Lewrync³
 Hogy En Ew Neky a3 Ew Igassagaba Segethsegh Lennek a3 Thewrwe-
 =ny dolgaba a mely Thewrwenye Ew Neky farka6 Marthonnal wona
 Kynek Byzonysagara Ew 3ewkewlkewdneek walamy Leweleknel
 Kewl Mely Lewelek Ennalam wona oth Kassa a3 azthal fyaba
 Kynek Kewlcha² Ennalam wagyon, Myerth Kedygh, Hogy Masth En
 oda Nem Mehetek E6 Egyebnek Nem Illyk a3 En Lewleyem Kew-
 =3ewth Kersekwedny. Ew Kedygh Igew³ 3ewkew6 a3 Ew Maga dolga
 Byzonytasara a3 Leweleknel⁴. annakokaerth Kerewm Thy Ke: megh
 gondolwan a3the6 Hogy En Masth Haza Nem Mehetek. a3the6 Hogy Ew
 E3 Lewel Nyá Megh Ne fogyathko33ek. E6 Idew Napnak elewtue
 a3 Ew Igassagaba Megh Ne 3orychak. Thy Ke: Kerewm Hogy a3 Ky6
 Lewrync³ dolgath E6 Thewrwenyeth Hala33a el Thy Ke: a3 En oda mente-
 =re. Hogy akkor Ene6 a3 Ew Byzonysagawal alhason⁵ elewe. Isten
 Tharcha megh Thy Ke: mynden Ioba. Ex Capri6 apud Zahon pdith
 13 die Septemb anni domi 1564

franciszay // de Chemer mp.

¹ Kij6 helyett; ² Kwlcha helyett; ³ Igewne6 helyett; ⁴ nel Kewl helyett; ⁵ tévesen: vagy Ene6 ...
 alhassak, vagy Ewe6 ... alhasson helyett. Véleményünk szerint az utóbbi kívánkozik a kontextusba,
 az alanytól távolabb került állítmány személy szerinti egyeztetését tévesztette el a szövegező.

betű, vagy inkább ehhez áll közelebb, mint kicsi megfelelőjéhez, az *i, í, j* közös jele pedig kétségtávol nagybetű, s ebben a korban még elterjedtebb volt a *J*-nél. A gót betűknek nem tudjuk mindegyikét (*d, e, h*) visszaadni sem gépírással, sem nyomdai szedésben. A hibák egy részére aláhúzással hívjuk fel a figyelmet a mellékleteken. Az 1564-ben kelt eredeti levélben több tipikus szerzői hiba maradt, ezek kijavítását, a helyes alakokat lábjegyzetben adjuk meg. Átírásunkban megtartottuk az eredeti sorok hosszúságát, hogy könnyebben és gyorsabban össze lehessen vetni az eredetivel — akár sorról sorra is.

Misszilis: 1568. 8. 22.

RMNy. III, 74—5:*	eredetiben	RMNy. III, 74—5:	eredetiben
1. s. Kew3ëthem	Kew3ethem (!)	8. s. hijrewm	Hij3ewm
1. s. Illirinus	Illirini(us)	12. s. Embewrijnket	Embewrijnket
2. s. mijthoda	mijchoda	13. s. Tethijenek	Tegijenek
3. s. s mijnd	Smijnd	15. s. kyfognak...	Kij fognak...
4. s. mijndjarasth (×)	Mijnd Jarasth (×)	18. s. Tsak	chak
6. s. thaphathna	chaphathna	19. s. Irijon megh	Iwijen megh
8. s. minden	Mijnden	22. s. Tho. ssoknak	Tho assoknak
8. s. Byntetes nelkewl	Byntetesnel kewl	27. s. tarthon	Tarchon

Misszilis: 1569. 8. 28.

RMNy. III, 86—7:*	eredeti:	RMNy. III, 86—7:	eredeti:
1. s. Ke3ewnetem	Kew3enetem	9. s. kyvel	Kywel
1. s. Fiam	fým	10. s. Horvath (2×)	Horvath (2×)
1. s. Peter	peter	11. s. Igyerth	Igyerth
1. s. ertewm	Ertewm	12. s. othan 'ott'	o3thon
2. s. A mijth	a mijth	15. s. rya	Reya
3. s. sokkal	Sokkal	20. s. Csak	chak
3. s. hytelben is	Hytelbene6	20. s. Tanyth	Tanych
3. s. 3alograes	3alagrae6	21. s. mijndenestewl	Mijndestewl (!)
4. s. thehetsz	Thehec3	22. s. Illethne	Illethne
5. s. s mynd	Smijnd	23. s. felszalasath	fel Ho3atasath
7. s. Summa	Suma	25. s. Tharthon	Tharchon
7. s. edees	Edee6	28. s. thijnaltasd meg	chijnaltasdmegh
8. s. kewlthegeth	Kewlthegeth	29. s. 3ekergijartho	3ekergijtho (!)

*Másolta: Maklárý Ferenc

Hogy egy egész területen átfogóan lássuk, miért indokolt az óvatos eljárás és nem egy esetben a fenntartás egyes kiadott régi szövegek anyagának hasznosításában, kiemelünk a misszilizékból egy olyan levelet, amelynek szövegét a megjelöltet kívül az eredeti kézíratról készült fotókópiánkon is tanulmányozhatjuk, és a belőlük általunk külön-külön összeállított hangjelölési rendszert összevethetjük.

a) fotokópia szerint

a—á: a—a
 e—é: e—e, ee (3×)*
 i—j: y, ij, ý
 ö, ő: ew
 u—ü: w—w
 v: w
 c—cs: c3—ch
 s—zs: s, ss—0
 sz—z: 3—3
 gy—ly: gy, gij—lij, ly
 ny—ty: nij, ny—0

b) RMNy.-ben (III, 85—6)

a—a
 e—e, é (2×)¹, ee (2×)²
 ij, y, ý (1×), i (1×)³—ij, y, ý (1×), j (1×)⁴
 ew (29×), éw (1×)⁵, eo (1×)⁶
 w, u (1×)⁷—w
 w, v (3×)⁸
 c3—th (4×), ch (1×), ts (1×)⁹
 s (29×), s (2×)**¹⁰, ss (1×)**—0
 3 (11×), sz (2×)¹⁰—z (36×)
 gy (13×), gij (4×)—lij (2×), ly (2×)
 ny (4×), nij (1×)—0

* ee: *meegh, Etesseek el, Adasseek*

¹ é: *Péternek, gywlésben*; — ² ee: *meegh, etesseek el*; — ³ i: *mihalynethewlys*; — ⁴ j: *myndjarasth*; — ⁵ éw: *Kew3enethéwm*; — ⁶ eo: *Igeon*; — ⁷ u: *husz*; — ⁸ v: *vegy 'vegyél', vagy, ve33en*; — ⁹ ts: *tsak*; — ¹⁰ sz: *wehetsz, husz*;

** hosszú szárú, gót s, illetve ss

Már a két táblázatba foglalt hangjelölési rendszer között (l. a lábjegyzeteket is fent) annyi a különbség, hogy a kutató nem tekintheti őket egy személy rendszerének. Tény, hogy a másodikat a RMNy. III. egyik munkatársa (Maklár Ferenc) alakította így ki az eredeti szövegről készített másolatában. A benne található alábbi eltérések, hibás olvasati eredmények még inkább megerősítik a levél anyagát elemző kutatót előbbi megállapításának helyességében és kételyeit a szöveg értékesíthetőségében.

a) a kiadott szövegben

1. s. Peter
1. s. egynehani
2. s. kewlthegh (3×)
8. s. fel Jewth
10. s. myndjarasth
12. s. pedijgh
15. s. menyegzeijen
16. s. fel Jwene
17. s. aztys
18. s. hagy 'hagyj'
19. s. megh ka3altatad stb.

b) az eredeti kéziratban

- peter
 Egij Nehanij
 Kewlchegh (3×)
 fel Iwth
 Mynd Iarasth
 Kedijgh
 Menyegzeijere
 fel Iwend
 azte6
 Hagij
 Megh Kazaltatad stb.

3. Ennyi összefüggő szöveg és példa meggyőz arról, hogy a megjelent anyag nem alkalmas a szerző nyelvének vizsgálatára. Hasznosíthatóságának értékét az is csökkenti, hogy nem tanulmányozhatjuk benne az egyénre jellemző vonalvezetést, a betűformákat, az eredeti interpunkciózást és rövidítési módokat s a helyesírásban kb. 30 év alatt végbement változásokat, márpedig ezeknek a megfigyeléséből sokat meríthetünk, amikor próbáljuk felderíteni, mely írárok származnak ugyanattól a személytől. Szükségesnek tartjuk a vizsgálat kiterjesztését e jellemzőkre, mert a levelek nem terjedelmesek, egyenként korlátozott mennyiségben szolgálnak példákat számos nyelvi jelenségre, viszont jól kiegészítik, sőt hitelesítik a nyelvi bizonyítékokat. Ebből az is következik, hogy a levelek írásának és nyelvezetének tanulmányozását a fotokópián

meglevő anyagon kell kezdenünk, mert ez a legmegbízhatóbb, s ez nyújt legtöbb lehetőséget komplex vizsgálatra. Az ide sorolt írásokra J, Z, M₁, M₂, M₃, M₄, M₅ rövidítéssel fogunk hivatkozni. Egy másik csoportban azon leveleket mutatjuk be, amelyek nyomtatásban és részben másolatainkban is hozzáférhetők, de a scriptor kérdése — függetlenül a szabályos és eredeti aláírástól — alaposabb vizsgálatot igényel. Ezekre L₁, L₂, L₃, L₄ forrásjelzéssel fogunk utalni. S végül Zay aláírásával ellátott három olyan misszilist mutatunk be, amelyeket a hangjelölési rendszer és a nyelvi sajátosságok eleve kirekesztenek a Zay írta levelek csoportjából. Ez előzetes szűrőssel nyert csoportokon belül megnézzük most minden egyes levél helyesírását. Ha valamelyik hang jelölésére több írásjegy járja, gyakorisági sorrendben tüntetjük fel őket; a ritkán előfordulókat zárójelbe kerülnek.

A) J: 1537.   Z: 1545. 12. 3.   M₁: 1564. 9. 13.   M₂: 1568. 8. 22.   M₃: 1568. 9. 29.

á—é:	a—e, (e) ¹	a—e, (ee) ²	a—e, (ee) ³	a—e, (ee) ⁴	a—e
ö, ő:	ew	ew	ew	ew	ew
u, ü—v:	w—w	w—w	w—w	w—w	w—w
c—cs:	cz, c3—ch	cz—ch	cz, c3—ch	cz—ch	cz, c3—ch
s—zs:	s, ss, —6	s, ss, —6	s, ss, —6	s, ss, —6	s, ss, —6
sz—z:	z, —3	z, —3—, —3	3—3	3—3	z, —3
gy—ly:	gij—lij	gij—lij	gij, gy—lij	gij, gy ⁷ —0	gij, gy—lij,
ny—ty:	nij—tij, thij	ny—0	ny—0	nij, ny—ty	0—tij, ty ⁷ , (ti)
i—j:	ij	ij	ij, (ij)	y, ij	y, y, y

M₄: 1569. 7. 31.   M₅: 1569. 8. 28.

B) A Lfv.-ban (1535 k.)

a—e, (ee) ⁵	a—e, (e, ee) ⁶	á—é:	a, (aa)—e, (ee, ë, e)	sz—z:	z, —3,
ew	ew	ö—ő:	ew—ew	gy—ly:	gij—lij
w—w	w—w	u, ü—v:	w—w	ny—ty:	nij—tij, thij
c3—ch	c3—ch	c—cs:	cz—ch	i—j:	ij
s, ss, —6	s, ss, —6—0	s—zs:	s, ss, —6—s		
3—3	3—3				
gy, gij—lij, ly ⁷	gy, gij—lij, ly				
nij, ny—0	ny—ty				
y, ij, y ⁷	ij, y ⁷				

¹e: *peterne*, *Ianossne*, *Markoss(n)e*, *Mayorne*; — ²ee: *Een* (4×), *Tijzen Harmdfeel*, *Ee6* (2×); — ³ee: *Segethsseegh*, *zewkewlkewdneek*; — ⁴ee: *Ky weer 'ver'*, *Adasseek*; — ⁵ee: *meegh*, *Etesseek el*, *Adasseek*; — ⁶ee: *Illethne*; *Meegh*, *adasseek*; — ⁷ az y-on pont van vagy pont nélkül.

4. Miután áttekintettük az eredeti után ellenőrizhető levélcsoport sokat eláruló hangjelölési rendszerét, melynek alapján egyértelműen azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a belefoglalt írások egy kéztől származnak, ismerkedjünk meg tárgyával, további jellemzőivel, és egyebek között azzal, hogyan illeszkedik be a levelek keltezési ideje és helye Zay Ferenc közeleti pályafutásának történetébe.

J: Jegyzéknek nevezzük, szerzője ugyanis latin „*Numer(us) p(rae)ben-dario(rum) francisci Zaij...*” kezdetű mondattal vezeti be és határozza meg tárgyát. Tulajdonképpen Zay Ferenc egri várkapitány ellátandó, Egerbe vitt háznépének (a családjához tartozóknak és szolgálknak) az összeírása. Mint sa-

játos följegyzést természetesen az írás készítője nem írta alá, kiléte ennek ellenére minden kétséget kizáróan megállapítható, hiszen a felsorolás legelején ezt olvassuk: „*Ew Maga zaij ferenc3 || azonijom a3 annija...*”, a végén pedig így foglalja bele egyik-másik szolgálját: „*a3 Ew Maga fellajjtara || E6 a3 Ew Maga Kochijssa...*” A lovászok és mások csoportjánál meg ezt a latin megjegyzést találjuk: „*Isti Equo6 Habe(n)t alij Suo6 alij Meo6*”. Bőven lehetne még idézni hasonló, szerzőt leleplező utalást. Az írás keletkezési éve (1537) fel van tüntetve a 2. lap jobb alsó sarkában. A locus nincs megadva, feltehetően Egerben készült, ahol — „*agrie*” — ellátást kellett biztosítani a jegyzékbe felvett személyek részére. De ebben az esetben a kérdés tisztázása nem perdöntő jelentőségű, mert biztosan tudjuk, hogy Zay Ferenc nem Egerben született, és nem is tartózkodott ott huzamosabb ideig, s előzőleg már különböző helyeken — szülőmegyéjén kívül — teljesített szolgálatot a császár megbízásából.

A jegyzék kétoldalmi terjedelmű, minden név vagy foglalkozás szerinti megjelölése a személyzet tagjainak külön-külön sort foglal le. Nyomatásban már megjelent, Eckhardt Sándor adta ki 1950-ben (I. MNy. XLVI, 305—7); eredetijére a Pozsonyi Kamara XVI. századi iratai között bukkant.

Mivel nyelvészeti célból vizsgáljuk, anyagát az eredetiről készült fotókópia alapján használjuk fel, így például Eckhardtval szemben a kezdő kis- és nagybetűk használatában mindenütt a szerző írásmódját követjük.

Z: Záloglevél, melyben Zay Ferenc elismeri, hogy pénzt vett fel a kismartoni kereskedőktől néhány darab ékszerének mint vagyontárgyainak zálogba adásával. Bár benne van az „*attam... Kezem Irassath*”, a szöveg alatt nincs aláírás. A kötelezvény élén álló „*Een 3aij ferenc vallom*” formula azt sugallja, hogy valóban ő írhatta. Kelte egészen pontos: „*Irtham Bechben cheterteken zent Borbara Nap Eleth walon [dec. 6.] 1545 Eztendewbe*”. Bár keletkezési helye ismert, alanyunk esetében nem nyújt fogódzót a nyelvi lokalizáláshoz. Megjelent a RMNy. II. kötetében (II. r. 57); Döbrenteiék még a zayugróci levéltári anyagból ismerték eredetijét, ma a bratislavai Szlovák Központi Levéltárban található a Zayiak anyagában (F. fasc. 6. No. 7). Kissé széthúz ott, hanyag és kemény vonalvezetésű írás; sorai a lap hosszában fekszenek. A kiadott szövegben sok a pontatlanság, az elírás (I. I. sz. mell.), ezért tanulmányozásában saját másolatunkat vesszük alapul.

M₁: A kassai városi tanácsnak küldött rövidebb megkeresés. Azt kéri benne Zay Ferenc a „*prudente6 Et Circumspecti domi(ni) Et Amici...*” vezetőktől, hogy halasszák későbbre Kis Lőrinc és Farkas Márton peres ügyének tárgyalását, mert nem tud hazamenni azért a levélért (bizonyítékért), amellyel Kis Lőrinc igazát bizonyíthatná. A levél latin nyelvű záradéka tartalmazza mind a pontos keltezését: „*13 die Septemb(ris) anno domi(ni) 1564*”, mind a keltezés helyét: „*Ex Castri6 apud 3ahon posit(is)*”. Az aláírás latinositott név. A levelet már kiadták a RMNy. III. kötetében (II. r. 53—4); az említett locusnevet itt *3ahre* alakban írták át, mi határozottan *Zahon* 'Záhony' betűsört és

hazai helynevet látunk benne. A kassai Állami Levéltár tulajdonában van. Apróbb betűkből álló, vastagabb vonalvezetésű írás, logikus fogalmazás.

M₂: E levelet feleségének, „*A3 Garaij Banffij Borbara A33onijnak...*” küldte Zay Ferenc Ugrócra. Csak keltezése: „Cassouie 22 Augusti anno 1568” latin nyelvű és a címzésben szereplő helységnevek előtt találunk még latin prepozíciókat: „In Wgroc, per postam In we3thenijcz”. Kiadták a RMNy. III. kötetében (II. r. 74—5). Eredetije az említett bratislavai levéltárban van (F. fasc. 6. No. 59). Fáradt kézre valló, helyenként erősebb vonalvezetésű írás, gyakran egyenetlen vastagságú betűk tarkítják. A szöveg és az aláírás: „Zaj ferenc3 Irtha” — egy kéztől származik.

M₃: A rövid misszilizist szintén feleségének továbbította Zay Ferenc. A keltezést egészen pontosan és magyarul írta rá, de nem magyar szórenddel: „*Cassan Irtam Zent myhalij Hawanak Hwzonkijlenczed napijan zyntyn zenth myhalij napijan 1568 eztendewben*”; magyarul róttá alája nevét is: „Zaj ferenc3 Irta”. Nem jelent meg nyomtatásban. Az előbbi levéltárban található F. fasc. 6. No. 56. jelzés alatt.

M₄: Legidősebb fiának, Péternek küldött levél Bécsből Kassára. A sorok tanúsága szerint távollétében ez a gyermeke is intézte az anyagi ügyeket és irányította a gazdaságot. A levél keltének helyét, idejét latinul jegyezte föl: „*wyenne vltima Iuly anno 1569*”, sőt az aláírásban is latin szokást követett: „*francisc(us) Zay de chemer mp.*” Döbrenteij bevette a RMNy. III. kötetébe (II. r. 85—6). A levél „fejének” és „kezének” azonossága nem kétséges. Néhéz kéz írása, kissé széthúzott és meg-megszakadozó betűkapcsolásokkal. Eredetije a pozsonyi Zay-anyagban van (I. F. fasc. 6. No. 38).

M₅: Péter fiának írta e levelet is Kassára. Anyagi és családi problémákat érint benne. Rokonságot mutat az előzővel a keltezés helyének és időpontjának megadásában, valamint az aláírás módjának használatában: „*posony 28 die augusti Anno 1569 || francisc(us) Zay de chemer mp.*” Érdekessége a misszilizisnek, hogy az aláírás után még 6,5 sornyi „utóírás” következik; közzétéve a RMNy. III. kötetében (II. r. 86—7). A levél szövege, az aláírás, az utóirat és címzés ugyanannak a személynek az írása. Eredetijét a bratislavai Szlovák Központi Levéltár őrzi F. fasc. No. 39. megjelöléssel.

A röviden jellemzett írások első és utolsó tagjának keletkezési ideje között több mint harminc év telt el. Nem kis idő ez egy ember életében, különösen olyanéban, aki tisztségei következtében sűrűn változtatta tartózkodási helyét. Ennyi idő és ilyen körülmények kisebb-nagyobb nyomot hagyhatnak az anyanyelvben, sőt a hangjelölési rendszerben is. E tényezők ingadozásokat, párhuzamosságokat eredményezhetnek. Ezt nem lehet szem elől téveszteniünk vizsgálatunkban. A két utolsó évből származó négy levél különösen figyelmet érdemel ebből a szempontból. Az iratok közül kettő bécsi, kettő kassai keltezésű, a többit más-más, egymástól messze eső helyen írta Zay Ferenc. A szét-szórt keletkezési helyek ismerete a nyelvi helyhezkötés keresésében mit sem

segít — gondolva arra, hogy egyik sem volt tartósabban az aláíró lakóhelye. Öt levél aláírója Zay Ferenc, kettőről (J, Z) hiányzik a levélíró neve, de a szöveg egyes kitételei meggyőzően bizonyítják, hogy ő volt a szerzőjük. Persze, ez csak egy a szerzőséget bizonyító több lehetséges érv közül.

Szükségesnek tartjuk még megjegyezni, hogy az iratok nem nagy és különböző terjedelműek, legrövidebb az M₁ — csupán 14 sor — 842 n van benne, a leghosszabb 1994 n; együttvéve 0,25 (szerzői) ívet tesznek ki. Ebből adódik, hogy az egyikben nincs példánk a *ty*, a másikban a *zs* használatára stb.

Be kell még mutatnunk azokat a Zay-aláírású leveleket (a továbbiakban: L₁, L₃), amelyeknek eredetijét nem sikerült megtalálnunk, tehát csak kiadott szövegüket ismerjük. Különválasztásukat már vizsgálatuk legelején indokoltta teszük az eddig összehasonlított anyag elemzéséből nyert és fokozott óvatosságra intő megfigyeléseink. Ezt a hangjelölési rendszert építhetjük fel belőlük. (A zárójelbe tett jelek gyér használatúak.) A rövid L₂-ről csak régebbi másolatunk (fotokópia nélkül) van.

L ₁ 1568. 7. 25.	L ₂ : 1568. 12. 14.	L ₃ : 1568. 12. 24.
á—é: a, (á ¹)—e, (ee ²)	a—e	a—e, (ee ¹), é ²
ő,ö: ew	ew	eo, ew, (ē ³)
u, ü—v: w—w, (v ³)	w, (w ⁴)—w, (u)	w—w, (v ⁴)
c—cs: c3, cz—ch, (th ⁴), (ts ⁵)	0—ch	cz, (ctz ⁵)—ch, (th ⁶), (tch ⁷), (cs ⁸)
s—zs: s—0	s, -6—s	s, ss—s
sz—z: 3—(β ⁶), (sz ⁷)—z	z' (z', -3)	3, (sz ⁸), (s3 ¹⁰)—z, (sz ¹¹), (s ¹²)
gy—ly: gy, gj—ly, (lij)	gj, (gy)—lij, (ly)	gj, (gh ¹³)—ly
ny—ty: ny, nij, ný—ty, thi ⁸	nij, (ny)—ty	nij—thij, (tij)
i—j: ij, y, ý, i ⁹ —ij, y, ý	ij, y, (i)	y, (i ¹⁴)—ij

L₁: ¹ á (1×): „táltam” — a szokatlan rövidítésű és a szövegösszefüggésbe nem illő, homályos értelmű szó helytelen olvasat eredménye lehet, mégpedig a szöveggörnyezet szerint *tewttem* helyett: „*Jewreth tewttem az penznek . . .*”; — ² ee (1×): *adaseek*; — ³ v (6×): *vessenek, vona, valamý* (2×), *vagy* (2×); — ⁴ th (1×): *Tarthon 'tartson'*; — ⁵ ts (1×): *ewtsenek*; — ⁶ β (1×): *leßen*; — ⁷ sz (1×): *husz 'hús'*; — ⁸ thi (3×): *mathias*; — ⁹ i (8×): *ki, im 'majdnem, szinte' (2×), imar, mind (2×), minden, is*.

L₃: ¹ ee: *keeth* (2×); — ² é (1×): *embersegének*; — ³ ē (1×): *gijergh 'György'*; — ⁴ v (2×): *viszza, leveleth*; — ⁵ ctz (1×): *Wgroctz 'Zayugróc'*; — ⁶ th (2×): *Tharthija, tharthija 'tartsa'*; — ⁷ tch (1×): *betchbe 'bécs'*; — ⁸ cs (1×): *kocsijmottijs*; — ⁹ sz (3×): *szeoksegem, ennehanijszer*, — ¹⁰ β (4×): *walaßth 'válasz' (2×), meßße, aßonij*; — ¹¹ sz (4×): *szasz 'száz', Thijsz 'tíz', szalak 'zalog', Zereszthethij 'szereztet'*, — ¹² s (1×): *hos 'hoz'*; — ¹³ gh (1×): *gijergh 'György'*; — ¹⁴ i (1×): *Pedigh*.

Általános jellemzőképpen ezeket fűzzük a fenti levelekhez:

L₁: Garai Bánffy asszonynak címzett magánlevél Kassáról Ugróóra. Aláírója, Zay Ferenc megírja benne feleségének, hogy pénzt küld haza, s kinek mennyit adjon belőle. Nyomatásban megjelent a RMNy. III. kötetében (II. r. 73—4) a Zaiak Levéltárában őrzött eredetijéről Maklárý Ferenc által készített másolat alapján. Mind keltezéssel, mind aláírással el van látva. Hangjelölési rendszerének az alapja ugyanaz, mint az ellenőrizhetően Zay Ferenctől származó írásokból élénk táruuló hangjelölési rendszer. Az eltérések részben olvasati hibákból erednek (cs: *th—ch*), részben egyszerűsítési, nyomdatechnikai

okokkal magyarázhatók (c: c3—cz). Az sz értékű 3 és a z értékű z megkülönböztetés tudatos eltérés az eredetitől. Az v, β, sz, i használata lehet másolási és nyomdahiba is. A helyesírás, a hangtani és alaktani jelenségek (*attyémfia, köld, szökség, mast, kalastrom, deák, késén* 'késő', (-)es 'is', -bül, -ből stb.) teljesen Zay Ferenc mellett — elsősorban mint szövegezőre gondolva — vallanak. Adatait szigorúan megválogatva és csak hangtani jelenségek szemléltetésére használjuk fel.

L₂: Kis terjedelmű magánlevél, Zay Ferenc küldte Bécsből Ugróóra. Hangjelölésének, helyesírásának, nyelvezetének elemzése alapján Zay Ferenc hiteles írásának kell tartanunk. Nem jelent meg, saját másolatunkat használjuk fel.

L₃: A levelet Korlát Kristofnak címezték Ugróóról, megjelent a RMNy. III. kötetében (II. r. 78—9) szintén Maklárý Ferenc másolatában. Az aláírás az ismert: „Franciscy (Francisc, helyett) Zajj de Chemer.” Bár a táblázat oszlopában feltűnő új jelet és a betűváltozatok nagy részének alkalmazását a megjelentetésben résztvevett több kéz egybehangolatlan munkájának és egységes elvekre épült ellenőrzés hiányának a rovására is írhatnánk (cs: th, cs; sz: β, sz stb.), egész sor egyéb jelenség miatt körültekintő vizsgálódásra van szükség a levél írójának felderítésében. Különösen megfontolandó, hogy: az ö, ő jele 32-szer eo: *Theoreokeot* (2×), *kereom* stb. és csak 8-szor ew: 'ő' (3×), *3enthelew* (2×) stb.; Zaynál nincsenek fel *Jew*, *Jeoy* fel, *Jsmegh*, *ijs* (4×), *pijnz* (3×), *mijnemij*, *mijj*: *koijcsmothijs* (1×); *Pedigh*, *dolgaról* formák. Bár Ugrócon kelt a levél, és valóban Zay Ferenc írta alá, nem tekinthető Zay Ferenc hiteles írásának. A továbbiakban minden szempontból mellőzzük.

Két Zay Ferenc aláírású misszilit kell még szemügyre vennünk, az egyik 1562-ben, a másik 1563-ban íródott. Mindenekelőtt lássuk hangjelölési rendszerüket.

	I. 1562. 5. 11	II. 1563. 5. 11
á—é:	a, (á ¹)—0, (ee ²)	a, (á)—e, (ee),
ö, ő:	ew, ee, (ee ³)	eo, e ^w , e ^ö , e ^w , (e ^w , e ^ö , ö)
u, ú:	w, (u, v, ^w) ⁴	v, (u, w)
ü—v:	w—w	w—v, w
c—cs:	0—ch, (cs ⁵)	cz, (ch)—ch, (thij, ts, chj, czij)
s—zs:	s, ss—0	s—z
sz—z:	β—z, (β ⁶)	3, β, (sz, z)—z
gy—ly:	gij, gy, (g ⁷)—lij	gij, gi, gh, g, (g, gj, gjj, gy)—lij, (ly, li)
ny—ty:	nij—tij, thij	nij, (nü, nj)—tij
i—j:	ij, (i) ⁸ —ij	ij, i, y, ^y , j

¹á (1×): *Immár*; — ²ee (2×): *miegh* 'míg', *feel* 'két szembenálló személy egyike'; — ³eö (1×): *keözetek*; ellenben: eo (5×): *feo keppen*, *eleoth* (2×), *keotelet*, *leoth*; ew (11×); — ⁴(u, v, w): *Urak*, *arrul*; *mynd vntalan*; *wgy*; — ⁵c s(1×): *parancsolatoh*; — ⁶β (5×): *ho^βot wolt*, *haβara* 'ház', *dolga hoβ* 'dolgához' stb., de: z (20×); — ⁷g (1×): *Jobagokat*; — ⁸i (4×): *napigh*, *βerinth*, *addigh* stb.

Az I. levelet a RMNy. II. kötetében (II. r. 173—4) közzétett átírásból ismerjük. A kiadvány számára Döbrentei Gábor másolta le a Sztáray családi levéltárban elhelyezett eredetiről. A Nagymihályi Pongrác Jánosnak és Mátyás-

nak címzett levélen megtaláljuk mind a kelteztést és kelteztési helyet: „Datum Ex Castris ad Echeta Sitis 11 die May Anno 1562.”, mind az aláírást: „Franciscus Zay de Chemer etc.” De már a belőle összeállított hangjelölési rendszer egyes jeleinek tarkasága elővigyázatosságra figyelmeztet a szerző személyének megítélésében. Hogy e rendszert jobban megismerjük, és aztán kellő súllyal figyelembe vehessük, hozzáfűzzük még a következőket:

E jelek előfordulását éppen nem volna nehéz elírással, helytelen olvasattal és egyéb tévedéssel vagy tudatos eljárással magyaráznunk. Nos, Zay Ferencet még ebben az esetben sem tekinthetnénk a levél biztos szerzőjének, mert az anyagból tucatnyi, Zay nyelvében idegen jelenséget lehet felsorakoztatni, mint példának okáért: Zay Ferenc nem használ funkciótlan *ij*-t: *A mij nemijw* 'ami-nemű', *kijw* (2×) 'kő', *tijwlewnk* 'tőlünk', sem illabiális magánhangzójú *teb* 'több', *kezet*, *kezetek* 'között', *terwijn* (2×) alakokat; a levélben a labiális *ö*-zésnek alig van nyoma, holott Zay nyelvében erős ez a jelenség; Zay nyelvére nem a *-ról*, hanem a *-rúl* ragváltozat a jellemző. Röviden: A levélben több a Zay Ferenc nyelvhasználatával ellentétes, mint az abba beleillő vagy illeszthető nyelvi jelenség. A főkapitánynak szerepe lehetett a levél fogalmazásában, de végleges írott és nyelvi formája más egyéntől származik, ezért felhasználásra alkalmatlannak tartjuk.

A II. irat hosszú levél birtokháborítási ügyben, Kassán kelt Nagymihályi Pongrác Mátyás és János címére. Megjelent a RMNy. III. kötetében (II. r. 49—51) Döbrenteinek a Sztáray családi levéltárban talált eredetijéről készített másolata alapján. Aláírója: „Franciscus Zay de Chemer mp.” A levélben használt jelek rendszerében első pillantásra feltűnik az eredetiben ismert Zay-levelekkel szemben mutatkozó jelváltozatosság, s különösen két hang jelölésében a változatgazdagság: az *ö*, *ő* jele hatvenszor *eo*, tízszer *eŵ*, hatszor *eō*, négyszer *ew*, háromszor *eŵ* s egyszer-egyszer *eó*, *eo*. A gy tizennyolcszor *gij*-, tízszer *gi*-, hétszer *gh*-, négyszer *g*-, háromszor *g*-vel van jelölve. Nyelve erősen eltér a Zayétól a sokkal nagyobb fokú zárt *i*-zéssel: *kijzek* 'kész', *kijpijbe* 'képviselő', *tijgijen*; *Nemzetsijgh*, *Ew felsijgijnek* (3×), *Teorwijn* stb., a *-ból*-, *-ról* használatban, a *penyglén* alakváltozattal s nem utolsó sorban a labiális *ö*-zés hiányával. Már e különbségek miatt is ki kell rekesztenünk a Zaytól származó írások közül.

A RMNy. II. kötetében (II. r. 172—3) még egy, a terebesi táborból 1562. február 21-én kelt Zay Ferenc aláírású kiadott levéllel találkozunk. Az egész négysornyi magyar nyelvű szöveg latin fejbevezetővel és kelteztéssel. Terjedelme nem elég sem a hangjelölési rendszer, sem a levélíró vagy a szövegező főbb nyelvi jellemzőinek biztos megismeréséhez. Semmi jele annak, hogy valóban Zay Ferenc írta volna, ezért mindenképpen figyelmen kívül kell hagynunk.

5. Összesen tizenhárom hozzáférhető levelet volt módunkban tanulmányozni; terjedelmük együttvéve 0,43 (szerzői) ív. Eddigi vizsgálatainkból az

derült ki, hogy bár Zay Ferenc írta alá őket, nem mindegyik az ő írása, egyesek hangjelölése és nyelvhasználata ugyanis elüt a Zay írta misszilisekétől. Kilenc levél (61,42%) eredetiségéhez nem férhet kétség, mert hét levélnek (0,24 ív; 55,40%) egyazon személytől való származása a fotókópiák segítségével is igazolható; egy megvan saját, kb. tizenöt évvel ezelőtt készített másolatunkban (L_2), és a megjelentek közül még egy (L_1) bizonyult eredetinek, Zaytól származónak (a kettő együtt 0,03 ív; 6,02%). Őt misszilis szövege — az L_3 , L_4 és a I., II. jelzésűeké (0,16 ív; 38,58%) — lényegesen eltér a többiétől hangjelölési, hangtani és alaktani tekintetben is, s mivel eredeti kéziratuknak nyoma veszett a levéltárakban, nincs lehetőség szembesítésre, ezért felhasználásukról teljes egészében le kell mondanunk — s hasonlóan még a kiadott rövidke (négy sor) levélről.

A hangjelölés vizsgálatával már tulajdonképpen kiszűrtük az egy kéztől, minden bizonnyal az aláírótól származó leveleket. Utaltunk arra is, milyen mértékben és célra használhatók fel azoknak az írásoknak az anyaga, amelyeket csak kiadásban ismerünk, és több-kevesebb kételyt ébresztenek bennünk az előzőkhöz való tartozás tekintetében. Arról is meggyőződhattünk, hogy ezt a kritériumot nézve a Lfv. memoár deákjának ugyanaz a hangjelölési rendszere, mint az eredeti misszilisek írójácé.

6.a) A levelek szövegét olvasva szemünkbe tűnik a szókezdő nagybetűk szaporasága. Önkéntelenül felvetődik a kérdés, felderíthető-e alkalmazásukban valamilyen elv, rendszer, amely meghatározó a szerző írásgyakorlatára, és egyik ismertetőjele lehet írásának. Hogy a kérdésre válaszolhassunk, számba kell vennünk az összes szóeleji írásjegyet. Ezt a következőképpen végezzük el: Nem hangok, hanem írásjegyek szerint összesítjük a kezdőbetűket, tehát a magánhangzóknál nem teszünk különbséget az ékezetes és nem ékezetes betűk, a hosszúnak vagy rövidnek olvasandó (vagy olvasható) hangok jelei között; ha a jel több hang értékű (**w**: u, ú, ü, ő, v; **y**: i, í, j; **s**: s, zs; **z**: sz, z stb.), nem érték szerint csoportosítva, hanem összevontan, együtt adjuk meg előfordulási számát. A szó elején álló kétjegyű betűknek az első tagját vesszük számításba, így például az az *ö, ő* értékű *ew*-k, a *gy-, ly-, ny-, ty*-k számát az *e, g, l, n, t* számadataival olvasztjuk egybe. Azért járunk így el, mert a levelek szerzője nem a hangok, hanem az írásjegyek bizonyos csoportját használja kis vagy nagybetűvel, illetve kis- és nagybetűvel is. A *k* és a *h* jelet nem vettük fel, mert szó élén szerintünk mindig nagy változatban használatosak, bár sokszor ugyanilyenek szótestben is, különösen mikor nem tapadnak teljesen az előző jelhez. Nagy *s, z* szintén előfordul szó belsejében, főleg az elválasztás határán. Egyébként akár nagy-, akár kisbetűknek tekintjük őket, a többi írásjegy alkalmazása alapján tehető megfigyeléseink nem változnak. A statisztika készítésekor komolyabb problémával is szembe kellett néznünk. A helyenkénti laza betűfűzés miatt nemegyszer nehéz volt eldönteni, egybe- vagy különírással van-e dolgunk (főként az *amint, aki* esetében). A rendszeresen egybeírt *smind, őes,*

kívánságos formákat egy szóznak számítottuk. Ezzel az eljárással a következő statisztikát kaptuk: $\bar{\mu}$

	1) Zay-lev.		2) Lfv.			1) Zay-lev.		2) Lfv.	
	a)	b)	a)	b)		a)	b)	a)	b)
a:	202		157		m:	47		18	
A:		27		5	M:		101		49
b:	1		1		n:	0		0	
B:		39		34	N:		60		61
c:	15		36		o:	18		18	
C:		7		0	O:		0		0
d:	25		7		p:	38		24	
D:		2		1	P:		0		0
e:	9		1		r:	0		0	
E:		151		136	R:		16		26
f:	52		29		s:	0		0	
F:		0		0	S:		33		31
g:	29		8		z:	50		51	
G:		2		0	Z:		12		2
i, j:	0		0		t:	0		0	
I, J:		86		21	T:		52		38
l:	6		0		w:	96		155	
L:		59		17	W:		1		0
	339	373	239	214		249	275	266	207
összesen: 1)	a) 588 (47,58%)				2)	a) 505 (54,53%)			
	b) 648 (52,42%)					b) 421 (45,47%)			
	1236 (100%)					926 (100%)			

A Lfv. öt (43—7) oldaláról gyűjtöttük össze a szókezdő írásjegyeket. E részben alacsonyabb a vizsgált betűk száma, mint a levelekben, s a kis- és a nagybetűk aránya is fordított, igaz csak kb. 10 százaléknyi különbség van közöttük. Ennek egyik természetes oka az, hogy a levelek tartozékaiban, a szövegfejben, az aláírásokban, a címzésekben és a bennük található viszonylag nagyobb számú személynevek élén sűrűbben jelentkeznek nagybetűk, mint akár a levelek, akár a memoár anyaszövegében. Ha közelebb hozzuk egymáshoz a két anyag kezdőbetűinek végösszegeit találomra felütött további két oldal (14—5. l.) adataival a Lfv.-ből, azt tapasztaljuk, hogy a két oldalon 160 kisbetű (45,51%) és 191 nagybetű (54,49%) fordul elő. Ez a megoszlás egészen megközelíti a levelek szókezdő írásjegyeinek a megoszlását, s ha hozzáadjuk e számadatokat a táblázatbeli adatokhoz (926+351), 1277 betűből 665—(505+160) (52,07%) — kisbetű és 612—(421+191) (47,03%) — nagybetű, vagyis majdnem azonos végösszegekben a kis- és nagybetűk aránya között cc. négy százaléknyi az eltérés. Ezzel az adatbővítéssel nem az volt a szándékunk, hogy

a kétféle és nem ugyanazon évekből származó anyagból teljesen azonos megoszlást mutassunk ki, ilyesmit nem lehet várni, ugyanaz az arány csak véletlenül adódhat, hanem inkább azt kívánjuk hangsúlyozni vele, mennyire kerülünk közelebb a valósághoz, az igazi állapothoz, ha nagyobb számokkal dolgozunk, és ha az összemért adatok száma, amennyiben lehetséges, megegyezik vagy alig tér el egymástól, s végül, mekkora mozgás, eltolódás várható az adatok számainak változásával.

Az eltolódás lehetséges határának pontosabb ismerete nem közömbös számunkra, hiszen ettől függ vizsgálódásaink, az előbbi eredmények hitele; mértéke ugyanis vagy cáfolhatja, vagy igazolhatja módszerünk eredményességét. Persze a szókezdő kis és nagy írásjegyek arányát tömegesebb adatok tükrében csak a Lfv.-ban kutathatjuk tovább. Hasonló vagy egészen más eredményt hozna-e a statisztikázás folytatása, úgy gondoljuk, eléggé megnyugtatóan kiderülhet még egy szűrőpróbaképpen végzett adatgyűjtésből. Újabb, pásztázással felütött hat oldalon (8, 19, 35, 48, 60, 71) 560 (46,59%) szóeleji kis- és 642 (53,41%) nagybetűt találunk. Tehát nem valószínű, hogy az adatok növelése az ismert határértékektől lényegesen eltérő számértékeket eredményezne. Ezzel együtt 13 oldalon (a memoár egyhatod részében) a kis és nagy írásjegyek aránya 1256 : 1273 (49,67% : 50,33%). Mindenesetre a kimutatásból azt látjuk, hogy:

1. az alábbi kisbetűknek nem fordul elő nagy változata:

a) Lev.-ben: f (52×), o (18×), p (38×);

b) Lfv.-ban: f (29×), o (18×), p (24×); — c (18×), g (8×), w (155×)

2. a következő betűknek viszont nem jelentkezik a kicsi párja:

a) Lev.-ben: i , j (86×), n (60×), r (16×), s (33×), t (52×);

b) Lfv.-ban: i , j (21×), n (21×), r (26×), s (31×), t (38×); — l (17×);

3. a betűk egy kisebb csoportjában a nagy változatok vannak fölényben:

a) Lev.-ben: b (39 : 1), e (151 : 9), m (101 : 47); — l (59 : 6);

b) Lfv.-ban: b (34 : 1), e (136 : 1), m (49 : 18);

4. Ennél valamivel nagyobb azoknak a betűknek száma, amelyeknek a kicsi megfelelője uralkodik a gyakorlatban:

a) Lev.-ben: a (202 : 27), d (25 : 2), z (50 : 12); — c (15 : 7), g (29 : 2), w (96 : 1);

b) Lfv.-ban: a (157 : 5), d (7 : 1), z (51 : 2).

Nem nehéz észrevennünk, hogy a nagyobb számú közös vonás mellett kisebb különbségek is akadnak a forrásoknak megfelelő sorok között az írásjegyek száma tekintetében, mégpedig mind a négy pontban. Ha közelebről megnézzük az eltéréseket, rájövünk, hogy az írásjegy-többlet vagy -hiány a „finomabb” kategorizálásnak, a kérdéses írásjegyek vagy kicsi, vagy nagy változatban való gyér előfordulásának a következménye. Az 1b alatt mint csak kisbetűként előforduló van felsorolva a: c , g , w . A 4a pontban, a másik anyagban (Lev.) ugyanezek mint zömmel kisbetűként használatosak vannak feltüntetve. S hasonlóan a 2b: l és a 3a: l .

Az utoljára átnézett hat oldalon szinte ugyanez a helyzet: 1. csak kisbetűként fordul elő a: *c* (24×), *f* (29×), *o* (22×), *p* (13×); *g* (16×), *z* (30); 2. csak nagy változatú az: *i*, *j* (51×), *n* (94×), *r* (15×), *s* (26×), *t* (52×); *b* (36×), *e* (206×); 3. túlsúlyban van a nagy formájú: *l* (26 : 4), *m* (124 : 63); 4. zömmel mint kisbetű használatos az: *a* (209 : 12), *d* (10 : 3), *w* (138 : 2). A nagy, illetve kisbetűvel kezdődő szó állhat bárhol a mondatban, és lehet bármilyen szófaj akár az egyik, akár a másik anyagban.

Összehasonlításunkból kétségtelenül a levelek és a Lfv. anyagában szó elején előforduló kis- és nagybetűk szinte egyforma alkalmazási gyakorisága, „szabálya” domborodik ki. Nem látszik viszont belőle, milyen arányban vannak meg ezen írásjegyek az egyes levelekben. Az ezekből készült, a fentírel nagyobb kimutatást (hat levélből) egyrészt helytakarékoság, másrészt a táblázatunkból könnyen észrevehető azonos jelhasználati gyakorlat érvényesülése miatt nem mellékeljük, hiszen ha két-három vagy akár csak egy hosszabb levélben is egészen más megterheltség esne valamelyik kis- vagy nagybetűre, a részösszegekben (jegyek számában) ez okvetlenül kiugrana.

Vizsgálatunkból azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a leveleknek az e szempontú összehasonlítása is kéz szerinti egybetartozás mellett vall, és hogy ugyanezek a betűalkalmazási „szabályszerűségek” jellemzők a Lfv.-ra is.

Még egy kérdés kikíváncozhat belőlünk: Vajon nem a szóeleji nagy kezdőbetűvel írt tulajdonneveknek esetleges nagyobb száma miatt ilyen magas a nagybetűk végösszege? Hogy a valóságos helyzet alaposabb ismeretében válasszolhassunk, tekintsük át külön a tulajdonnevek kis és nagy kezdőbetűit előfordulásaik számával együtt:

	a)	b)		a)	b)		a)	b)
a:	6		g:	7		p:	15	
A:		0	G:		2	P:		0
b:	0		i, j:	0		r:	0	
B:		17	I, J:		18	R:		2
c:	2		l:	0		s:	0	
C:		7	L:		6	S:		5
d:	0		m:	2		t:	0	
D:		2	M:		22	T:		5
e:	0		n:	0		w:	7	
E:		3	N:		1	W:		1
f:	11		o:	2		z:	12	
F:		0	O:		0	Z:		9

a)	19		11		34
b)		29		49	22

együttvéve szókezdő: a) kisbetű: 64 (39,02%)
 b) nagybetű: 100 (60,98%)
 összesen: 164 (100%)

Azt látjuk, hogy viszonylag nem csekély számban vannak ilyen írásjegyek, és a százalékos megterhelésből első tekintetre úgy tűnik, hogy a nagybetűk száma — összevetve az előző táblázat megfelelő százalékos részesedésével — a tulajdonnevek gyakoriságának a függvénye. Ha tüzetesebben megnézzük az adatokat, észrevesszük, hogy csak a nagy *c* (*k* értékben és a *cs* értékű *ch* első elemeként) és a nagy *z* (*z* értékű) betűből van több *e* csoportban, mégpedig a *Kristóf*, *Kassa*, *Csemer* 'Csömör' (ha.) és az aláírásokban szereplő *Zay* tulajdonnév ismétlődő alkalmazása következtében, a többi (különösen az *a*, *o*, *f*, *p*) nem alkalmazkodik a tulajdonnév eleji használathoz, a bemutatott iratok szövegezőjénél nem érvényesül a tulajdonneveknek nagy kezdőbetűvel való írásmódja.

b) Az *a*, *á* jele a levelekben szótesten belül és szóvégen inkább *o* alakú, füleccsel záródó, kissé összelapított testű latin *a* betű, ellenben szó elején két grafémaváltozat járja *e* hangok jelölésére: a gyakoribb, a magas szárú, horoggörbülettel induló alfa alakú *a* és a ritkább használatú, a kissé balra dűlő, hurka csúcsán fekvő, a latin nyomtatott „a”-hoz hasonló betű (l. mell.). Ugyanezt a betűhasználati gyakorlatot mutatja a Lfv. mindhárom helyzetben (l. lent). A két forrás *e* jeleinek összehasonlító vizsgálata során még egy tanulságos jelenséget ismerhetünk meg: Amíg a Lfv.-ban végig túlsúlyban marad az *a*, a levelek anyagában 1564-től (l. mell.) a latin *a* kerekedik fölül, az *a* fokozatosan kiszorul a használatból. Ebből a jelentéktelennek látszó, a betűváltozatok alkalmazási körében végbemenő változásról ugyanis következtetni lehet a Lfv. keletkezési idejének felső határára.

A grafémaváltozatok használati megoszlását az alábbi statisztikai adatokkal érzékeltetjük — külön csoportba véve: *a*) a két legrégebbi írás (1537, 1545), *b*) az 1564- és 1568—1569-ből származó levelek és a *c*) a Lfv.-ból három helyről kiragadott szöveg adatait, hogy kisebb és nagyobb szövegrészben is lássuk a jelvariánsok előfordulási gyakoriságát és az alkalmazásukban várható ingadozás mértékét.

a) J+Z: *a*: *a*=86:10 (89,59%): (10,41%)

M₁ M₂ M₄ M₅

b) *a*: 7 2 1 5=15 (13,27%)

a: 12 29 27 30=98 (86,73%)

19 31 28 35=113 (100%)

c) Lfv.

5—9. l.: *a*: *a*=140:13 (91,50%): (8,50%)

43—7. l.: *a*: *a*=125:15 (89,28%): (10,72%)

63—70. l.: *a*: *a*=203:14 (93,54%): (6,46%)

18 l.: *a*: *a*=468:42 (91,77%): (8,23%)

Jól észrevehető, hogy az első két irat és a Lfv. *a* és *a* betűtípusainak megterheltségi arányai között alig van különbség, sőt a memoár közepe tájáról kiragadott szemelvényben csak 0,31%-kal gyakoribb az *a*, mint az összehasonlított levélpárban. Ez a — bár magában jelentéktelen — rokonság ismét a három írás keletkezésének időbeli közelségére vall, és az egy kéztől való származás lehetőségét erősíti.

A Lfv.-t terjedelménél fogva még meggyőzőbben vallathatnánk e betűtípusok szóeleji használatának gyakoriságáról. Bizonyosnak látszik, hogy a további vizsgálódás eredményét kifejező szám adatok az előbbi táblázatból kirajzolódó szóródási kört nem változtatják meg lényegesen. Azzal persze számolnunk kell, hogy akadhatnak fordított arányú gyakoriságot mutató oldalak. Kisebb ellenőrzéssel megbizonyosodhatunk következtetésünk hiteléről. Hat újabb oldalon (14, 39, 40, 54, 55, 77) 125 *a* (82,78%) mellett 26 *a* (17,22%) kerül elő. S valóban a 14. l.-on az $a : a = 9 : 12$ (42,86% : 57,14%), ellenben a 77. l.-on $20 : 1$ (95,20% : 4,80%). A feldolgozott 18 oldalon — az egész terjedelem egyharmadában — 12,72%-os előfordulási részesedés jut az *a*-ra (a J- és Z-ben 10,41%), az 1537-ben datált J-ben — magában — 12,82%.

A levelek *a* és *a* váltakozó használatában a fordulat, a latin *a* betű felülkerekedése s azután uralmon maradása jól kidomborodik levelenként is — időrendben nézve. Az $a : a$ aránya így alakul: *a*

J-ben (1537)	68 : 10	(87,18% : 12,82%)
Z-ben (1545)	18 : 0	(100% : 0,0%)
M ₁ -ben (1564)	7 : 12	(36,84% : 63,16%)
M ₂ -ben (1568)	2 : 29	(6,45% : 93,55%)
M ₄ -ben (1569)	1 : 27	(3,57% : 96,43%)
M ₅ -ben (1569)	5 : 30	(14,29% : 85,71%)

A nem említett M₃ (1568. IX. 29.) ebben a tekintetben is figyelemre méltó egyszerűsödési tendenciát mutat a grafémákon belül (*a*, *a*, *σ*): Teljesen mellőzi az *a* betűt — főként emiatt kellett kiemelniük a fenti kronologikus sorrendből —, szó elején csak latin nagy *a* (*A*; 19×), szóvégi helyzetben pedig csupa latin kis *a* (14×) használatos szövegében.

Nem ok nélkül említettük — jóllehet zárójellezve — a szó belseji *a*, *á* hangok jelölésére lefoglalt írásjegyet. A részletesebb vizsgálatból ugyanis az tűnik ki, hogy az utolsóknak jellemzett (M₃) levél kivételével az összes többiben (a J-, Z-, M₁-, M₂-, M₃-, M₄- és M₅-ben) — úgyszintén Lfv.-ban — az *e* helyzetben használt *a* formája általában nagyon hasonlít a mai írott *o*-ra, mert záró része nem húzódik le teljesen, hanem mindjárt a felső visszaindulásból jobbra kanyarodik a kötődéshez, és jobb oldala nem domború. Az *o*-tól való megkülönböztetése mégsem hozza dilemmába az íráselemzőt, mert az *o* jegye sokkal kerekesebb, szabályosabb, felül rendszerint nyitott, fülecs (kötővonalka) nélküli, s csak kivételesen tapad az előző és a következő írásjeggyhez. Az M₃-ban az alakját nem befolyásolja a helyzet.

c) Szólnunk kell továbbá a levelek *e* betűváltozatainak írásmódjáról. A hat misszilisben 1089-szer fordul elő. Egy szókezdő stilizált formától eltekintve az összes — akár kicsi, akár nagy, mind szóeleji (154× nagy, 9× kicsi), mind szótesten belüli (842×) vagy szóvégi helyzetben (83×) — gót betű. A legkorábbi (J) szó elején egyáltalán nincs kis *e*. Hasonló a helyzet a Lfv. hat oldaláról (13, 22, 34, 69) nyert összesítés szerint. Csak gót betű használatos mind a három fenti esetben (84×), és a szókezdő (14×) mindig nagy. Az M₃-ban

„magyarosított” a szerző: Szókezdetben még megtartotta a gót nagy írásjegyet (16×), szón belül és szóvégi betűként viszont mindig latin *e-t* ír.

d) Mint paleográfiai sajátyságot meg kell említenünk a *d* hang jelölésre jellemző módon alkalmazott két (kis) írásjegy használati párhuzamosságát, tudniillik a latin *d* és a gót *ϑ* jelet. A szakirodalom nem említi, tapasztalható-e valamilyen szabályszerűség ez azonos funkciójú két betűforma alkalmazásában, és segít-e vizsgálatuk írások korának vagy kezeinek megkülönböztetésében. Részletesebb kitekintés nélkül annyit jegyzünk meg, hogy a PéldK.-ének I. keze mindig egy jelet használ, mégpedig *d-t* (vö. CodHung. IV. 19—36), Ráskai Lea másolatában (vö. i. m. 37—82) egy-egy oldalon különböző helyzetekben előfordul a gót betű, de vegyesen a latin *d*-vel (l. 41, 42, 43, 57, 59, 79 stb.), az ismeretlen III. kéz munkájában csak *ϑ*-vel találkozunk. Célszerű-e ilyen vizsgálatot végezni, eldönthető az alábbi statisztikai összeállítás adatainak összevetése és értékelése után. Hogy több oldalról megismerhessük viselkedésüket, megadjuk jelentkezésük számát szó elején, szó belsejében és szóvégi helyzetben, valamint összes előfordulásuk arányát is. A levelekből ez az összesítő kép áll egybe:

a) szókezdő:	d: ϑ=22: 6 (78,56% : 21,44%)
b) szóbelseji:	d: ϑ= 3: 93 (3,13% : 96,87%)
c) szóvégi:	d: ϑ= 1: 41 (2,28% : 97,62%)
a)—c):	d: ϑ=26: 140 (15,67% : 84,34%)

A statisztikából jól kitűnik a jellegzetes használat: 1. Az összes előfordulást tekintve a kis *d* betű gót formája sokkalta gyakoribb a latin *d*-nél; 2. csupán szó elején fordított a helyzet, itt a latin *d* jelentkezik nem kis fölényrel; 3. szó belsejében — függetlenül a szomszédos írásjegyeiktől — egészen alacsony a latin *d*-k száma (3, 13%); 4. szó végén ennél is kisebb a latin *d* megterhelése (2, 28%), elenyésző kivétellel a gót *ϑ* járja e helyzetben. A kimutatásban hat írás adatai szerepelnek, egy levélben, az M₃-ban (1568. IX. 29.) ugyanis mindhárom helyzetben csupa latin *d* (10×) van. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a *d* hang jele kevésszer fordul elő benne, s az utolsó két év leveleiben erősödő tendenciájú a *d* helyzete mind a három esetben.

A Lfv. anyagában vizsgálva a két betűváltozat használatát három különböző szakaszból a következő adatokat kapjuk:

1) 5—10. l.:	2) 36—43. l.:
a) d: ϑ=6: 0 (100% : 0,0%)	a) 19: 0 (100% : 0,0%)
b) d: ϑ=10: 99 (9,18% : 90,82%)	b) 12: 94 (11,33% : 88,67%)
c) d: ϑ=0: 20 (0,0% : 100%)	c) 0: 34 (0,0% : 100%)
a)—c) =16: 119 (11,86% : 88,14%)	31: 128 (20,50% : 79,50%)
3) 71—75. l.:	összesen a 19 oldalon:
a) d: ϑ=4: 0 (100% : 0,0%)	a) 29: 0 (100% : 0,0%)
b) d: ϑ=2: 55 (3,51% : 96,49%)	b) 24: 148 (13,96% : 86,04%)
c) d: ϑ=0: 26 (0,0% : 100%)	c) 0: 80 (0,0% : 100%)
a)—c): =6: 81 (6,90% : 93,10%)	53: 328 (13,92% : 86,08%)

Meglepő a két anyag *d* formáinak alkalmazásából felismerhető azonos gyakorlat akár az egyes helyzetek szerint, akár az összes adatot hasonlítjuk össze, akár hozzávetőlegesen azonos vagy eltérő szövegterjedelemben vetjük egybe a *d* és *θ* arányait. Aligha véletlenek e számértékek a két anyagban. Bár a vizsgált oldalakon nem akadt szóvégi *d* forma, nem szabad olyan következtetést levonnunk, hogy a gót alak kizárólagos e helyzetben, mert egészen ritkán itt is felbukkan egy-egy *d* (l. 20). Nem vitatható viszont, hogy ebben a forrásban még erősen helyezethez van kötve a *d* és a *θ*. A kötöttség lazulása a megírása utáni években indulhatott meg.

e) A levelekre jellemző az egyes esetekben minden kétséget kizáróan *s* értékű *ss* (*ff*) jel sűrű alkalmazása mássalhangzó előtt és után. Használati területe jól körvonalazható: a) a mássalhangzót követő *-ság*, *-ség* képző (11 ×): *Segedssegere* (J; 2 ×), *Bijzonijssagara* (M₁; 2 ×), *Kethesseged* (M₂) stb. Hasonlóan a Lfv.-ban elenyésző kivétellel (6 oldalon 11 ×): *felssegewdnek* (64), *Kewanssagokath* (66, 67) stb. — Egyszerű szó belsejében mássalhangzó és magánhangzó között: *orssola* (J): vö. Lfv.: *Barssonijal* (4 ×; 68) stb. Nem sok ilyen felépítésű szó van nyelvünkben, természetesen még kevesebb akad egy-egy írásban. — c) Ugyancsak szó belsejében magánhangzó és mássalhangzó között: *Ianosse*, *Markoss(n)ę* (J); vö. Lfv.: *fogdosnij* (69), *Essmegh* (67, 69) stb.: sőt: *Balassnak* (68). E helyzetben jóval ritkább az *s*-nél. Összesen a levelekben *ss* : *s* = 28 : 4, a Lfv.-ban (két oldalon) 15 : 5 (64—9).

Szokatlan az *ss*-nek ez a használata, s alig ismerünk olyan régi írást, amelyben előfordul (vö. KIRÁLY, NytudÉrt. 21. sz. 8—9). A második anyagban tüzetesen megvizsgálhattuk helyzetek szerinti előfordulását. Az adatok nagy száma határozottan mutatja, hogy az *s*-sel szemben semmi funkciója nincsen, tehát kevésbé elterjedt írássajátság. Van rá eset, hogy elválasztáskor egyszerű *s*-t ír helyette a szerző.

Természetesen a legelterjedtebb intervokális helyzetben, de ez az alkalmazása más problémakörbe tartozik: *felessege*; *Massijk* (4 ×), *Inassok* (J), *Latassa*, *Irassath* (K), *Tho Assoknak*, *de3massoknak* (M₂), *wijsselewm* (M₃) s tb. Gyakoriságát ez az arány mutatja: *ss* : *s* = 17 : 4; vö. Lfv. (a fenti hat oldalon): 26 : 1.

f) A nyelvelmékeinkből ismert funkciótlanság jelek közül leghasználtabb volt a mássalhangzókhoz — ritkán magánhangzókhoz is (vö. KNEZSA, HírTört. 118, 120, 125) — társuló *h*. Leginkább a *t* és *g* kísérelőjeként ismerjük, egyéb mássalhangzókhoz (*b*, *d*, *k*, *l*, *p*, *r*; vö. KNEZSA i. m.: 87; 107; 111; 126; 129; 107; 112, 126 stb.; 125, 136, 138, 129; 130) rendszertelenül tapadt, s ezek mellől elég korán el is tűnt. KNEZSA mindössze két olyan kódexet említ, amelyekben minden mássalhangzó után előfordul (vö. i. m. 97, 120). Elterjedését, használati fokát szintén KNEZSA kutatásaiból ismerjük eddig legpontosabban (vö. i. m. 85, 89, 92—140). Az alkalmazási helyeiről adott rövid meghatározások szerint számolva a könyvnyomtatás koráig terjedő időszakból származó nyelv-

4) Lfv.

	szó elején		szó belsőben		szó végén		összesen	
	-th-	-t-	-th-	-t-	-th-	-t-	th	t
I. (5—8. l.)	27 (84,38%)	5 (15,62%)	58 (72,50%)	22 (27,50%)	117 (98,32%)	2 (1,68%)	202 (87,45%)	29 (12,55%)
II. (58—62. l.)	46 (86,80%)	7 (13,20%)	82 (65,60%)	43 (34,40%)	141 (94,64%)	8 (5,36%)	269 (82,17%)	58 (17,73%)
I—II. (11 old.)	73 (85,89%)	65 (14,11%)	140 (68,29%)	65 (31,71%)	258 (96,27%)	10 (3,73%)	471 (84,41%)	87 (15,59%)
(6 db)	34 (79,07%)	9 (20,93%)	78 (58,20%)	56 (41,80%)	154 (97,47%)	4 (2,53%)	266 (79,40%)	69 (20,60%)

B) Zay-levelek

emlékek (104 kéz) 17,8 százalékában általános, 37,2 százalékában gyakori, 25 százalékában ritka használatú, 5 százalékában csak szó végén jelentkezik, 15 százalékából pedig teljesen hiányzik. Legkorábbi nyelvemlékeinkben még nincs jelen, a XIII. században kezd jelentkezni, a XIV. században főként a *t* után terjed el (vö. KNEZSA i. m. 57), néhány családnevünkben mindmáig megmaradt (vö. HSz.¹⁰ 1959, 62; DEME: MMNyR. I, 86).

A tanulmányozott levelekben a *g* és a *t* után találjuk. A *gh* jelkapcsolat csak szó végén jelentkezik — s következetesen (39×). Ugyanezt tapasztaljuk a Lfv.-ban, hat oldalon (20—22, 42—44) szó végén mind a hatvanszor *gh*, de szó elején (12×) és szó belsejében (80×) mindig *g* van. A *th* jóval elterjedtebb és több helyzetben járja. Akad *tth* is, sőt a *t+j*-t rendszerint *th+j*-nek írja a szerző.

Hogy érzékelhetőbb legyen a *th* elevensége, három helyzetben pedig szóródásának nagysága és használati gyakorisága a *t*-hez viszonyítva, többféle összemérhetőséget kínáló táblázatba illesztjük az előfordulások számát. A Lfv.-nak két helyéről, összesen 11 oldalról gyűjtöttük össze a *th*, *t* adatait (l. 107).

g) A *z* betűnek két kis változata van elterjedve mindkét anyagban: *z* és *3*. Jelentkezésük részletekre kiterjedő megfigyelése több szempontból tanulságos. Legáttekinthetőbben táblázatokban ismerkedhetünk meg használatuk rendszerével. Gyakorlati megfontolásból ismét a misszilisek első két darabját vesszük előre.

I. Lev.:

helyzet:	1. szókezdő		2. szóban		3. szóvégi		arányuk az 1.—2. a.
	<i>z</i>	<i>3</i>	<i>z</i>	<i>3</i>	<i>z</i>	<i>3</i>	
a) J (1537):	23	0	38	2	0	43	61 : 2 (96,82% : 3,18%)
b) Z (1545):	1	3	8	1	0	7	9 : 4 (69,23% : 30,77%)
J+Z:	24	3	46	3	0	50	70 : 6 (92% : 8%)

Mint látjuk, noha itt még kisebb előfordulási számok alapján következtünk, a *Z*-vel jelölt írásban már szó elejére is behatolt a *3*. A *J*-t nézve több mint valószínű, hogy korábban, 1545 előtt a scriptor az első két helyzetben rendszeresen *z*-t használt. Azt is megállapíthatjuk, hogy csak lassan, de az évek előrehaladásával erőteljesebben terjeszkedett szó elején és szó belsejében egyaránt.

II. Az emlékiratban (Lfv.) öt oldal adatai (12, 20, 47, 59, 73) szerint a *z* és a *3* arányai:

1. szóel.		2. szóbel.		3. szóvégi		arányuk az 1.—2. a.
z	3	z	3	z	3	
36	2	106	5	0	60	142 : 7 (95,30% : 4,70%)

Később még jobban meggyőződhetünk, hogy a J és az Lfv. z és 3 arányának a fenti két helyzetben tapasztalt ekkora közelsége nem véletlen, hanem annak a bizonyítéka, hogy keletkezésük között nem telt el annyi idő sem, mint a J és a Z létrejötte között. Mennyire szilárdan építhetünk a Lfv.-ból kapott arányra, ellenőrizzük más öt oldal (5, 27, 36, 65, 77) számadataiból:

1.		2.		3.		arányuk az 1.—2.-ben
z	3	z	3	z	3	
24	0	109	8	0	80	133 : 8 (94,32% : 5,68%)

Ezek az oldalakon szó elején nem találkozunk 3-vel. Ebben a vonatkozásban a z és a 3 használati köre ugyanaz, mint a J-ben. Az arányok között is csupán 2,50% a különbség, ami még szóródásnak is kicsi.

Újabb hat oldalon (31, 32, 33, 51, 52, 53) a két graféma gyakorisága ez:

1.		2.		3.		arányuk az 1.—2.-ben
z	3	z	3	z	3	
41	0	122	5	0	100	163 : 5 (97,02% : 2,98%)

Tehát olyan oldalak is akadnak — s egymás után is, amelyeken a 3 érvényesülési területe még szűk, alig terjed túl a szóvégi helyzeten.

Az átnézett tizenhat oldalon (a Lfv.-nak majdnem negyed részében) a két helyzetben a z és 3 aránya 438 : 20 (95,63% : 4,37%). Úgy véljük, ekkora mennyiségek eléggé megbízhatóan tükrözik a vizsgált jelenség kéziratbeli állapotát. A szóvégi írásjegyről nem szóltunk eddig, mert ez minden forrásban kivétel nélkül (a hét levélben 155×, a Lfv.-ban 240×) 3. Említést kell még tennünk a szóeleji nagy z-ről. Mind a levelekben, mind a Lfv.-ban ritkán kerül elő, az átlagnál csupán a J-ben gyakoribb valamelyest, itt a *Zay* név kezdőbetűje ötször nagy, tízszer kicsi.

A két anyag z és 3 grafémái szinte egyező alkalmazási arányának, ugyanazokban a helyzetekben való használatának és egyforma írásképeinek az lehet a háttere, hogy ugyanazon személy írásgyakorlatának a jellemzői, s keletkezésüket nem nagy időköz választja el egymástól. Ez utóbbi állításunk alátámasztására elég megemlítenünk a fent még nem tárgyalt, a 15—20 évvel fiatalabb öt misszilis (1564—1569: M₁—M₅) z-inek az adatait: e levelekben ugyanis mindenütt (276×), szó elején (34×), szótestben (137×), szó végén (105×) 3 áll.

Az előzőkben nem egy helyen felhívtuk a figyelmet a betűváltozatokon belül végbement, 1564-től különösen szembetűnő egyszerűsödési folyamatra, a latin és gót betűkből álló írásjegykészlet egységesedésére. Meglátásunk szerint ezt az indította el, hogy Zay Ferenc kiszakadt a német nyelvű bécsi udvari közösségből, és olyan helyeken (Eger, Szolnok, Zayugróc, Kassa) szolgálta a császárt, ahol kisebb szerepe volt a gót vagy a vegyes betűs írásnak, főképpen pedig a német nyelvnek, s jobban hathatott rá a terjedő humanista folyóírás, illetve könyvírás (vö. MEZEI, Paleográfia 53. Kézirat. 1959).

h) Említettük, hogy a szóvégi *g*-hez úgynevezett henye *h* társul: *Megh mondok* (M_2), *Eddygh*, *Kedygh* (M_4) stb., mégpedig mind a 45 esetben. A Lfv.-ban: *orzagh*, *fottajgh* (19), *dologh* (63) stb., négy oldalon (19, 39—40, 63) 28-szor. Érdemes ezt a *g* utáni funkciótlan írásjegyet alakja szerint is megvizsgálunk. Szótesten belül következetesen gót *h* áll — hosszú és bal felé dülő alsó hurokkal; kevés kivétellel szóvégi *t* után is ezt találjuk. A *g* jel vonal alatti hurka vagy függőleges, vagy inkább jobbra kidomborodó. Az utána következő előbbi *h* forma ennek erősen keresztelné az alsó részét. Hogy ezért-e vagy más okból a szóvégi *g*-t kísérő *h*-nak hiányzik az alsó hosszúkás hurka, sőt a felső is összelapított, s így szinte a mai hanyagul írt *h* formájához hasonlít. A szóeleji *h*-ról azt kell megjegyeznünk, hogy felső része hurok nélküli, jobbról nyitott, a mai nagy *g* vonal feletti részére emlékeztető lendületes vonalvezetés. Mi éppen ezért nagy *h*-nak tekintjük, bár általában latin kis *h*-val írják át. Hasonló a helyzet a szóeleji *k*-val: mindig testesebb, kis horoggal indul, s hurka nagyobb és feljebb csavarodik a szárra, mint a kis, a szóbelseji és szótestzáró *k* esetében. A mai nagy *K* forma egészen ritka, csak bekezdések élén mint külön gonddal stilizált (l. *Kew*, *Karneol*; M_1) betű fordul elő.

i) Kettős *ff* többször előkerül: *Banffy* (J ; $4\times$), *Saffar* (J), *Kewldfffel* 'küldd fel' (M_5). A *Cristofh* (J), *Crijstoff* (M_1) írott alakok azt mutatják, hogy az *f* értékű *ff* írásmódban a latin *ph* hatása keresendő. Az *nij* (*ny*) betű *ny*, *nyi*, *nyj* hang- és hangcsoportértékű: *Bij3onijal* (M_2), *Kijnijr* (J), *anijth* 'annyi' (M_5), *annija* 'anyja' (J ; $2\times$), *Nenije* 'nénje' (J) stb.; — *Nijlwan* (Lfv. 8; $2\times$), *Ennij* 'ennyi' (uo. 63), *Nijlijok* 'nyíl' (uo.) stb.

Folytathatnánk a levelekben és a Lfv.-ban egyaránt meglevő jellegzetes betűk ismertetését, mint például a *c* és a lerövidített szárú *t*, ugyanez a rövid *t* és a hosszú, derékban áthúzott szárú *tt*, a hurkos *l* és mai nyomtatott *L*-hez hasonló írott nagy *l*, az *m*, *n* maiuscula formájú (kapitális) *M* és *N*, a beneventán típusú *t* (vö. MEZEI i. m. 39) a mai *T* szerepében, a betűk kapcsolódásának tipikus módjai stb. Természetes, hogy mindezt részletezés nélkül is mérlegeltük az írások kezének vizsgálatakor és indentifikálásában. A paleográfiai vizsgálatok körébe tartozó egyéb külső ismertető jegyekkel (vö. MEZEI i. m. 4), mivel a rövid levelekben kevés van belőlük, csak érintőleg foglalkozunk, s azokra idézünk példákat, amelyek mindkét anyagból kimutathatók. Első tekintésre észrevehető, hogy a misszilisekben általában kevesebb — nemcsak

szám, hanem típus szerint is — a rövidítés, mint a hosszabb és nem bizalmas jellegű írásban. Néhány esetben találkozunk szóbelseji *m* elhagyásával. Ki nem írását az eredetileg szomszédos betű(k) fölötti ív- vagy ferde vonal, avagy *s* alakú görbe jelzi (jelölésük bonyolultsága miatt az elhagyott betűt vagy betűcsoportot zárójelbe tesszük): *oda mente(m)re* (M_2), *Sem(m)y* (M_2), *Sum(m)a* (M_3); ugyanígy a Lfv.-ban: *Swm(m)a* (10), *Sum(m)at* (74); különösen gyakori benne a szóvégi *m* és *n* elhagyása: *Bantho(m)* (8), *Hane(m)* (12); *adwa(n)* (12), *wgija(n)* (25) stb. Úgynevezetett elhagyásos rövidítés is akad: *Thy Ke*: (M_1 ; 4×). Lfv.: *Sthij Kegij*: (9), *Ke*: (27, 29); az így rövidített szó végén kettőspont van. Több betű, szóvég, toldalék (latin *-us*, *-rum*) elhagyására sülyesztett 9-féle jel mutat: *Illirini*₉ (M_2), *francisc*₉ (M_1 , M_4 , M_5); *p(rae)bendario*₉ (J), *quib*₉ (J); a Lfv.-ban: *victualib*₉ (12). A latin *prae-*, *pro-* *per-* előtag rövidítése a *p* módosított alakja, záró szárának vonal alatt balra, majd fölfelé kanyarításával, illetve a záró ív balra lefelé egyenes vonalkénti megnyújtásával: *p(rae)missa* (M_1), *p(rae)bendario*₉, *p(rae)bere* (J); hasonlóan a Lfv.-ban: *p(ro)testalok* (10), *p(er)sonali*₉ (13) stb.

Az elválasztást egyenlőségi jel mutatja a sor végén és a következő sor elején, például: *Talalna* = || = *nak* (M_2), *Nagyobb* = || = *ijkba* (K); — *Sabaczijak* = || = *nak* (Lfv. 37), *Kewdme* = || = *newketh* 'ködmön' (Lfv. 41) stb.

7. Egyrészt Zay Ferenc aláírásával ellátott és régebben kiadott, másrészt aláírás nélküli, de Zay Ferencnek tulajdonított rövid írásokról (záloglevél, összeírás) kellett megállapítanunk, hogy valóban Zay Ferenc fogalmazta és írta-e őket, s ugyanakkor azt is célul tűztük magunk elé, hogy a bizonyítottan Zay Ferentől származó levelek részletes elemzéséből kapott eredmények felhasználásával véleményt nyilvánítsunk „Az Lándorfejrvár...” (Lfv.) memoár vitatott szerzőjével kapcsolatcs kérdésben.

Úgy gondoltuk, hogy e bonyolult helyzetben, melyben halmozódnak az ismeretlenek, illetve a bizonyításra szoruló körülmények, mindenekelett az igazi Zay-leveleket kell valamiképpen kiszűrni, hogy legyen támpontunk, majd szilárd alapunk, melyről biztosan lehet továbbhaladni a részproblémák megoldásának keresésében. Első lépésként a levéltárakban található Zay Ferenc aláírta eredeti írásokról szerzett fotókópiák anyagát vetettük egybe az ugyanezen írások régebben közölt szövegével. Az összehasonlítás eredménye azt mutatta, hogy a RMNy. II. és III. kötetében közzétett misszilisek anyaga sok ellentmondást rejteget magában, bizonyítéknak nem alkalmas, nyelvészeti célra nem használható fel, mert hangjelölése következtlen, az egyes írásokban nagyon eltérő, sőt a levelek más-más nyelvváltozatot tükröznek, ellenben a fotókópiák szövegei egyöntetűen — már hangjelölési szempontból is — ugyanattól a kéztől és fejtől való származás mellett tanúskodnak. Ezek után azt kellett eldönteni, hogy csakugyan Zay Ferenc vagy esetleg íródeákja írta-e a leveleket. Az anyaszövegek és az aláírások ductusa, az azonos betűtípusok és -formák, a helyesírási rendszer és a nyelv a különböző helyekről keltezett leve-

lekben és még számos apróbb jel mellett vallanak, hogy az I. csoportban vizsgált, a fotókópiákról ellenőrizhető írások Zay Ferenc kezéből kerültek ki.

Tanulságos, hogy jó három évtized alatt, az első írás és az utolsó levél kelte közötti időszakban Zay helyesírása nem változott, csak grafémakészletében tapasztalható mozgás, fejlődés: a latin *a*, *d*, *e*, *z* betűkkel párhuzamosan — egyes helyzetekben kizárólagosan — használt gót és egyéb, nem latin betűformák főként az 1560-as évektől kezdve ritkulni kezdtek, sőt egyesek fokozatosan teljesen kiszorultak a használatból. — A magánhangzók mennyiségét jelölő mellékjeles betűk semmivel sem gyakoribbak a későbbi években, mint az 1540-es évekből származó levelekben.

Annak bizonyítására, hogy a leveleket és a Lfv. emlékiratot ugyanaz a személy írta, ezeket a közös vonásokat, jellemzőket emeljük ki a párhuzamos elemzés eredményeiből: *a*) hangjelölésük teljesen megegyezik; *b*) ugyanazt a nyelvváltozatot képviselik. Részletesebb bizonyítékokat nagy számuknál fogva a paleográfiai sajátságok szolgáltatnak, ugyanis összehasonlíthatatlanul több van belőlük, mint azokból a példákból, amelyek az *ö*-zés, *ë*-zés, *í*-zés meglétéről tanúskodnak. Ezekből oly kevés van egy-egy rövid írásban s az összes levélben is együttvéve, hogy elterjedésük mértékét, ingadozásuk fokát, helyzet szerinti jelentkezésüket nem lehet megismerni olyan mértékben, ahogy arra elengedhetetlenül szükség volna összehasonlítás végzéséhez. A paleográfiai sajátságok vizsgálatából az derült ki, hogy: *a*) a szóeleji kis- és nagybetűk használata egyformán jellemző rájuk; *b*) a szókezdő nagybetűknek ugyanaz a csoportja gyakoribb vagy ritkább mind a levelekben, mind a Lfv.-ban; *c*) ugyanazok a betűk (betűjegyek) használatcsak vagy csak kis-, vagy csak nagybetűként; *d*) a gót kis *e*-re mindhárom helyzetben (szókezdő, szóbelseji, szóvégi) egyforma megterhelés esik a két forrásban; *e*) a gót *d* mindkettőben gyakoribb a latin *d*-nél; *f*) szó belsejében és szóvégen latin *a*, szó elején viszont latin *a* és *ɑ* járja (a levelekben 1564-ig); *g*) az *s* ~ *ss*, *t* ~ *th*, a *z*, *ʒ* alkalmazási szabályai ugyanazok stb. Mindezt az egyezést statisztikai adatok igazolják. Ezek után csak azt lehet mondani, hogy a Lfv. szerzője nem lehet más, mint Zay Ferenc.

Utilisation des particularités paléographiques dans l'identification du rédacteur et de la main

Dans d'autres articles, l'auteur a déjà présenté certaines particularités linguistiques de la chronique du XVIe siècle commençant par les mots „Lándorfejrívár 'Beograd' elveszésének 'chute' oka...”. L'auteur de cet ouvrage n'a pas été identifié de façon convaincante. Certaines chercheurs parlent d'un auteur anonyme (cf. IMRE, SzabV. 31; MNy. LXI, 59); d'autres mentionnent la controverse à ce sujet (cf. ACSÁDY: ITK. 1894, 59; HORVÁTH, RefJ². 125;

VARJAS: MITört. I, 264); enfin, un petit groupe de chercheurs (cf. THALÓCZI, ZayF. 75; MITört. 1964, I. 286) attribue l'ouvrage à Ferenc Zay.

Le présent article a pour but d'examiner la question à fond et de prendre parti. L'examen se fonde sur les lettres de Ferenc Zay, en partie déjà connues et éditées, en partie découvertes récemment par l'auteur de l'article dans des archives. L'analyse des lettres publiées et non-publiées a révélé de nombreuses différences importantes entre elles, quoiqu'elles aient été toutes signées par Ferenc Zay. Ceci a posé un nouveau problème: il fallait décider quelles lettres ont été écrites effectivement par Ferenc Zay, car celles-ci seules sont utilisables au cours de la solution du problème proprement dit, tandis que celles dont le texte a été écrit par un scribe ou changé, en cours de publication, pour des raisons diverses, ne se prêtent pas à cette utilisation. Ce tri a été réalisé à l'aide de photocopies reproduisant les documents originaux. Cependant, par là, le nombre des lettres pouvant servir de preuves a considérablement diminué. Le rapport approximatif entre la longueur des lettres authentiques et celle de la chronique est de 0,28 : 3 (calculé en tranches de 40 000 n). Il en ressort que la longueur des lettres ne suffit ni pour connaître la langue de l'auteur ni pour décider, d'après des caractéristiques linguistiques, si la chronique et les lettres connues dans leur état original ont été rédigées et écrites par la même personne ou non — surtout si l'on considère que cette comparaison porte sur deux genres différents dont l'un se distingue par la répétition de certaines formules (d'ouverture, de clôture), tandis que l'autre — la chronique — se caractérise par un récit et une argumentation cohérents, à partir desquels on peut rendre compte de la quasi-totalité des particularités linguistiques de l'auteur.

C'est pourquoi la méthode suivie dans cet article n'est pas l'étude des phénomènes linguistiques mais l'examen statistique de certaines particularités graphiques qui apparaissent dans les lettres aussi en quantité suffisante et mesurable. Ces particularités paléographiques sont les suivantes: le système orthographique, l'emploi des minuscules et des majuscules, la forme et les variantes des lettres et les régularités dans l'emploi de ces variantes, les pleins et les déliés, les abréviations, les manières de séparer le mot etc. Cette analyse détaillée démontre, entre autres, que les lettres et la chronique marquent les sons de la même manière; que ce sont les mêmes graphèmes qui apparaissent, dans les deux sources, sous leur forme majuscule ou minuscule à l'initiale du mot; que *a*, *d*, *e* etc. gothiques ou latins apparaissent, dans les deux documents, avec une fréquence identique à l'initiale, à l'intérieur et à la finale du mot. La régularité peut être constatée, dans la plupart des cas, grâce à l'existence de proportions semblables dans les deux textes, par exemple: le rapport des minuscules et des majuscules initiales est, dans les lettres, de 588 : 648 (47,58 % : 52,42 %) et, dans la chronique, de 696 : 631 (52,44 % : 47,56 %); le rapport des *d* et des *ð* est, dans le premier corpus, de 26 : 140 (15,67 % : 84,34 %) et dans le second, de 53 : 328 (13,92 % : 86,08 %). Ces caractéristiques numé-

riques ont été totalisées pour chaque missive et pour chaque page de la chronique, afin de faire mieux ressortir les marges de flottement et les contours de la répartition des données.

Compte tenu de ces ressemblances paléographiques, de certaines caractéristiques dialectales communes (emploi des voyelles *ö* et *i* etc.) et du témoignage concordant des mots-clés, l'article conclut que le „Lándorfejrívar...” n'a pu être écrit que par Ferenc Zay.

I. Kovács